

Lukas De Vos, **Heen**.
Teksten om te gedenken.
Uitgeverij ASP (Academic
and Scientific Publishers),
Brussel 2012, ISBN
9789070289003, 247 pag.,
€19,95.

Het is een wonderlijk boek:
*Heen. Een galerij van dode zielen (of
Hoe ik verleden jaren optekende)*.
Het is een boek over de dood,
dat zeker. Het omslag belooft
een *graphic novel*, een stripver-
haal voor volwassenen. In een
getekend decor van grijze luch-
ten en kaal geschudde bomen
staan grafzerken kriskras door
elkaar. De zerken dragen korte,
soms humoristische teksten, zo-
als: RIP, hier liggen ze met twee/
Lucy Loes en Georges Adé. Ik sla
het boek open. De inhoudsop-
gave biedt een lijst met namen.
De mensen achter deze namen
hebben één ding gemeen: ze
zijn allemaal dood. En schrijver
Lukas De Vos gedenkt ze.

Maar wie is Lukas De Vos? De
Vos (1949), onbekend voor het
grote publiek in Nederland,
blijkt een veelzijdig mens: jour-
nalist voor de VRT, recensent en
schrijver van onder meer een
beknopte geschiedenis van het
Vlaamse misdaderverhaal (*Schri-
lers*) en *Doek*, over de grondleg-
gers van de film in Vlaanderen.
Met *Heen*, zijn nieuwste boek,
begint De Vos aan een persoon-
lijke missie. Hij wil het genre
van het gedenkschrift, de *obitua-
ry*, in het Nederlands taalgebied
nieuw leven inblazen. Daarvoor
heeft hij zijn blik gericht op
Engelse kranten als *The Times*,
The Guardian en *The Indepen-
dent*. In zijn eigen woorden: 'De

kunst van het requiem scheert
nergens hogere toppen dan in
Groot-Brittannië. Het overlij-
densbericht staat er hoger aan-
geschreven dan het kortverhaal'
(p. 245). *Heen* is dus een verza-
meling van necrologieën van
voornamelijk bekende mensen
die in de jaren 2010 – 2011 zijn
overleden, van schrijvers J.G.
Ballard tot Appie Baantjer, van
politici als Willy De Clercq tot
dictators Kim Jong-il en Kadhafi
en van striptekenaars tot film-
helden. Maar ook de buurman
van de schrijver krijgt een laat-
ste saluut.

Wat maakt een gedenkschrift
een goed gedenkschrift? Voor
De Vos begint het al bij de titel.
Daaruit blijkt meteen zijn par-
ticuliere smaak: woordspelin-
gen, rijm, een grapje: Aan de
Kim (over Kim Jong-il), Kop op
Kas (over de taalkundige Kas De-
prez), Altijd price met Hunter
Bryce (over Hunter Bryce, een
porno-actrice), Hij is de sigaar
(over de Cubaanse tabakteleer
Alejandro Robaina). De toon is
gezet. Ironie en humor zijn de
wapens waarmee De Vos de ein-
digheid bestrijdt. Na een aan-
sprekende titel zijn geboorte- en
sterfjaar en doodsoorzaak nood-
zakelijke gegevens. Die krijgen
we ook. Zorgvuldigheid is dan
van belang. In het geval van Kas
Deprez, geeft de *Digitale Biblio-
theek voor de Nederlandse Letteren*
(DBNL) 1945 als geboortjaar, De
Vos houdt het op 1946.

In het gedenkschrift mag het
persoonlijke, of de persoonlijke
herinnering, de tekst kleuren.
Zoals bij René de Feyter: 'Onze
laatste ontmoeting was een
lunch in La Sirena, een degelijk

Frans-Italiaans restaurant in
de Statiestraat van Antwerpen'
(p. 48). Of bij Fess Parker: 'Ik zie
hem nog voor me, in filmzaal
Palace, een rijzige man in herts-
leren kleren, met mocassins en
flosjes' (p. 64). Vervolgens is stijl
van belang. Zo'n gedenkschrift
moet goed geschreven zijn. Mijn
kritiekpunt is dat de tekst soms
uitsluitend stijl is – zeker bij
mensen waar De Vos zich min-
der bij betrokken lijkt te voelen.
Zinnen meanderen zonder ein-
de door, waardoor de lezer hal-
verwege schrijver en overledene
kwijtraakt.

In een intermezzo halverwege
blijkt dat De Vos nog een reden
heeft om het gedenkschrift onder
de aandacht van Nederlanders
en Vlamingen te brengen. Zijn
fascinatie voor de dood,
voor de eindigheid: 'Welaan
dan, ik beken. Niets fascineert
meer dan de aflijvige. Hij kan
zich niet meer verweren. Hij is
icoon geworden, speelbal van
herinneringen en boetseerlei.
Summum is het besef dat alle
mensen, ook hun goden, ein-
dig zijn. (...) Ik richt zerkjes op'
(p. 131).

Misschien is het een troost voor
De Vos te weten dat het gedenk-
schrift voor geestelijk verzor-
gers geen vergeten genre is. Elke
geestelijk verzorger heeft wel
eens een in memoriam geschre-
ven en uitgesproken. Zou De
Vos daarom verwantschap voe-
len met dit onderdeel van ons
werk? Hij zou vast de ironie mis-
sen. Of de grappige titels. Geen
wonder dat die ontbreken: gees-
telijk verzorgers schrijven door-
gaans hun in memoriam niet
voor krant of tijdschrift, maar

spreken dat uit voor een aandachtig publiek dat zich rond de baar van de overledene heeft verzameld. Een cruciaal onderscheid. En wat kan de geestelijk verzorger opsteken van *Heen*? Dat het schrijven van een gedenkschrift een ambacht is, een tekst uit het hart geschreven maar wel met een scherpe, geërfde pen.

Het is een kwestie van smaak, maar het gedenkschrift waarmee het boek opent, is daar een voorbeeld van. Die is meteen raak. 'Sjarel is dood. En het graf van mijn moeder is geruimd. Sjarel is mijn buurman. Mijn moeder, u begrijpt, was al eerder dood' (p. 13). Hier raakt de lezer betrokken, gewoonweg omdat de auteur betrokken is. Voor hem, zo raadt de lezer ook, staat er werkelijk iets op het spel. Dan lukt het De Vos het gedenkschrift uit een zee van kabbelende mijmeringen op te tillen, waardoor het literatuur wordt, bijna een kortverhaal.

Eric de Rooij
geestelijk verzorger OsiraAmstelring
(ouderenzorg Amsterdam)

Ton Jorna (red.), **Mag een mens eenzaam zijn? Studies naar existentiële eenzaamheid en zingeving.** Uitgeverij SWP (Amsterdam), 2012, ISBN 9789088503412, 166 pag., € 19,60.

Eenzaamheid is voor veel mensen een herkenbare gesteldheid, voor de één als vervelend moment, voor de ander als aanhoudende last. In onze tijd

wordt eenzaamheid beschouwd als een groot maatschappelijk probleem dat moet worden bestreden. De vraag is echter of eenzaamheid zich wel laat bestrijden en of het een probleem is dat slechts negatief moet worden opgevat. In deze bundel (uitgegeven naar aanleiding van een symposium) wordt eenzaamheid benaderd als iets wat bij het leven hoort. Het bestaan stelt ons voor opgaven, vragen en moeilijkheden, die ons eenzaam of diep eenzaam kunnen maken. De existentiële invalshoek in deze bundel biedt ruimte om anders met eenzaamheid om te gaan en te komen tot een positieve duiding. De fundamentele vraag in deze bundel is dan ook: *Mag een mens eenzaam zijn?*

Als mensen zich eenzaam gaan voelen, speelt daarbij de werkelijkheid van zowel de binnenwereld als de buitenwereld een rol. Als bestaanskenmerk zegt eenzaamheid iets over de diepte in het bestaan, over iets dat groter is dan onszelf en dat zich in al zijn verscheidenheid toont in ieders persoonlijke gang door het leven. Eenzaamheid laat zich bij uitstek beschrijven en onderzoeken in niet alleen maatschappelijke, maar juist ook persoonlijke en existentiële termen (p. 11). 'Existentiële eenzaamheid is een zingevingprobleem waartoe de persoon zelf zich verhoudt, en als zo'n existentieel beleefde eenzaamheid voor mensen een reëel en aanhoudend probleem is geworden – als de existentie zelf pijnlijk is – dan laat het zich niet zomaar oplossen met een sociale insteek', aldus Ton Jorna (p. 15).

Zingeving is hier van toepassing, omdat het behalve naar een sociaal gemis ook verwijst naar een individueel verlangen naar een zinvol leven.

Zeven auteurs vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines (multi- en interdisciplinair) werpen een breed licht op de vraag: *Mag een mens eenzaam zijn?* *Anja Machielse*, filosoof en sociale-wetenschapper, laat zien dat sociaal isolement een strategie kan zijn om met existentiële eenzaamheid om te gaan. Dat doet zij aan de hand van het verhaal van meneer S., een man van 73 jaar, die er in zijn leven niet in is geslaagd om aansluiting bij anderen te vinden (pp. 23, 24). Zijn verhaal maakt duidelijk dat zijn eenzaamheid samenhangt met de wijze waarop hij zich verhoudt tot zichzelf en tot anderen (p. 31). Daarbij plaatst zij de eenzaamheid in de sociale context van de laatmoderne samenleving waarin sociale integratie niet vanzelfsprekend is. *Anne Goossensen*, onderzoeker kwaliteit van zorg, zoekt uitgaande van presentie naar verschillende kleuren van (existentiële) eenzaamheid, om vanuit verwonderde waarneming tot een gepaste respons te kunnen komen, nabij te zijn en iemand niet te verlaten (pp. 40-46). De kern van het verhaal gaat over het 'zien' van deze worsteling en over de opbrengsten van 'gezien worden' (p. 46). *Joachim Duyndam*, filosoof, onderzoekt in zijn bijdrage de relatie tussen eenzaamheid en veerkracht. Daartoe doet hij een korte verkenning in bestaande theorieën over emoties (pp. 55-59), om van

daaruit een concept van emoties voor te stellen dat zowel eenzame als de sociale of intersubjectieve aspecten van onze emoties verdisconteert (p. 59). Hij komt tot de conclusie dat we juist in emotioneel opzicht verbinding kunnen maken met anderen – of eigenlijk: hoe we om echt onszelf te kunnen zijn verbinding ‘moeten’ maken met anderen.

Joeri Calsius, klinisch psycholoog en psychotherapeut, gaat in op het thema ‘existentiële bewustwording en angst’ vanuit de vraagstelling ‘hoe existentieel is existentieel eigenlijk?’. Calsius verkent in een theoretisch exposé wanneer we van een existentieel ervaringsproces kunnen spreken en gaat vervolgens in op de klinische en therapeutische herkenbaarheid ervan. Hij stelt impliciet vast dat het begrip van de ‘existentiële ervaring en bewustwording’ (pp. 91-92) niet onproblematisch is, maar wijst op een ‘existentiële tussenruimte’ (p. 95). *Eric Ettema*, medisch filosoof, gaat in op de eenzame voorbereiding op de dood. Aan de hand van enkele citaten laat hij zien dat sterven veelal gezien wordt als een gebeurtenis waarvan het eenzame karakter zelfevident is. ‘We staan alleen in het aanzicht van de dood. Geen communicatie met anderen kan deze eenzaamheid wegnemen, net zoals de aanwezigheid van anderen in het uur van onze dood het feit niet kan onthullen dat het “onze” dood, en onze dood “alleen”, is die we sterven’ (Tillich).

Ton Jorna, onderzoeker geestelijke of existentiële begeleiding,

bezielt eenzaamheid als iets dat eigen is aan het bestaan (p. 115) en als een potentiële katalysator voor ontwikkeling. Hij maakt dat verder heel tastbaar in het volgen van Karen Armstrong als leermeester (p. 127-132). Als laatste auteur schrijft *Jan Bor*, filosoof, over de toegang die eenzaamheid biedt tot het innerlijk; hoe een mens gevoeliger en ontvankelijker wordt door eenzaamheid te doorleven. Hij maakt daarvoor een onderscheid tussen eenzaamheid als sociaal isolement en een heel andere eenzaamheid, namelijk een diep doorleefde, innerlijke, existentiële eenzaamheid. Ze vormen elkaars tegenpolen. De innerlijke eenzaamheid verdient onze ‘lof’ (p. 139), want het is het beste dat een mens heeft: ze vormt de toegang tot het rijke landschap van het innerlijk. De vraag naar wie je bent begint met deze innerlijke eenzaamheid en ze eindigt ermee, zij het dat er onderweg een transformatie van die eenzaamheid plaatsvindt. Kortom, eenzaamheid is de menselijke conditie, aldus Jan Bor.

Wat kan de geestelijk verzorger met deze bundel? ‘Conceptualisering van ervaringen van existentiële eenzaamheid kan bijdragen aan een meer adequate omgang met eenzaamheidsklachten door geestelijk verzorgers’, aldus Ton Jorna. De verdienste van deze bundel is het feit dat de auteurs het thema ‘existentiële eenzaamheid’ door middel van diverse reflecties handen en voeten hebben gegeven. De conclusie, waar geestelijk verzorgers rekening mee dienen te houden,

is dat de auteurs eenzaamheid niet uitsluitend zien als probleem, maar ook als een mogelijkheid voor innerlijke groei, als een schrijnende toestand die ook vruchtbaar kan zijn. Zij laten zien dat eenzaamheid niet alleen een gemis in en aan relaties is, maar ook vaak een confrontatie met angst, met de dood en met het eigen innerlijke landschap. ‘De mooiste schittering daarbij is wanneer geestelijk verzorgers daadwerkelijk oog krijgen voor de existentiële dimensie van eenzaamheid en aan de slag kunnen met de aangereikte handvatten’, aldus Eric Ettema in zijn nabescherouwing van deze bundel (p. 158).

Theo A.R. de Zwart
medisch ethicus in Ziekenhuis Rijnstate, Arnhem

Wim Dekkers, Marcel Becker en Martien Pijnenburg (red.),
Een behouden thuiskomst. Idealen in de palliatieve zorgverlening. Uitgeverij Valkhof Pers, Nijmegen 2012, ISBN 9789056253615, 188 pag., €14,50.

‘Zoals het klokje thuis tikt, tikt het nergens’ is de boodschap van tal van liederen, gedichten, romans en films. Veel mensen die geconfronteerd worden met hun naderende dood, willen hun laatste levensfase thuis doorbrengen. Maar hoe kan de zorg zo worden ingericht dat ernstige zieke en stervende patiënten letterlijk en figuurlijk ‘een behouden thuis’ wordt geboden? De eerste aflevering van de honderdste jaargang van de

annalen van het Thijmgenootschap staat in het teken van deze vraag.

Een behouden thuiskomst. Idealen in de palliatieve zorgverlening biedt een weergave van voordrachten die gehouden zijn op het gelijknamige congres in november 2010. Dit boek is dan ook een bundeling van de bewerkte voordrachten. De insteek van het congres was de verschillende dimensies van palliatieve zorg in relatie tot dit begrip naar voren te laten komen: medische mogelijkheden, praktische druk en mensbeeld.

Tijdens dit congres (in het UMC St Radboud Nijmegen) zijn praktijkdeskundigen samen met wetenschappers en filosofen in lezingen en gesprekken op zoek gegaan naar antwoorden op de centrale vraag: 'Kan het doel van palliatieve zorgverlening worden omschreven als een 'behouden thuiskomst' en kan een bezinning op 'thuis' als ideaal en metafoor eraan bijdragen dat professionals en mantelzorgers in de palliatieve zorg een beter zicht krijgen op waar het in hun werk eigenlijk om draait?' Meer toegespitst ging het om vragen die zowel de letterlijke als de figuurlijke betekenisdimensie van het woord 'thuis' betreffen (pag. 8). Vijf korte reacties op die vraag kondigden de themablokken van het congres aan: ten eerste 'thuis' in letterlijke of fysische zin. Thuis sterven. Alle mensen zijn op zoek naar een thuis waar ze zich goed voelen. De tweede was: thuis zijn in je eigen lichaam. We kunnen ons weliswaar distantiëren van ons

lichaam, maar tegelijkertijd zijn we daarmee noodzakelijk verbonden. Het derde was thuiszorg in de psychische en sociale omgeving. Het huis en thuis van mensen met dementie. Het vierde aspect was 'thuis zijn' in spirituele zin. Thuis verlaten in de eerste, tweede en derde betekenis, maar wel thuis zien te komen in een vierde betekenis. En ten vijfde ging het om thuiskomst van de hulpverlener.

In deze bundel staat 'thuis' voor geborgenheid. Als metafoor kan thuis zorgverleners een beter inzicht geven in de waarden waar het in de zorgverlening aan ernstige zieken en stervenden eigenlijk om gaat. Hoe kan het idee van sterven als een spiritueel thuiskomen zorgverleners helpen stervenden bij te staan? Kan de zorgverlener zélf thuis komen in zijn of haar vak? Diverse auteurs verdiepen in deze bundel vier betekenislagen die in het eerste hoofdstuk door Wim Dekkers worden geschetst in een 'kleine fenomenologie van huis en thuis'. Dit heeft geresulteerd in een mix van perspectieven: medisch-praktisch, psychologisch, wetenschappelijk, filosofisch en theologisch. Het laatste hoofdstuk 'Thuis: ambivalenties rondom het levensverhaal' is een epiloog van Marcel Becker. Hij herlas alle bijdragen en plaatst ze in de ruimere context van de zorgethiek.

Voor de geestelijk verzorger biedt dit boek (nieuwe) wenken voor de praktijk van alledag en voor het onderzoek in de palliatieve zorg (met de spiritualiteit). Naast luisteren en

present zijn zoekt de geestelijk verzorger ook, samen met de patiënt, naar de beleving en betekenis in het levensverhaal. Immers mensen geven hun handelen vorm en zijn als handelend wezen te verstaan vanuit betekenissen die ze aan zaken toekennen. Door de mix van diverse perspectieven geeft dit boek dan ook goede stof voor geestelijk verzorgers om ertoe bij te dragen dat patiënten *Een behouden thuiskomst* beleven. Ik werd er enthousiast van. Zeker ook omdat dit boek goede tools aangeeft om *Idealen in de palliatieve zorgverlening* te kunnen nastreven ten behoeve van 'goede zorg'.

Theo A.R. de Zwart
medisch ethicus in Ziekenhuis Rijnstate, Arnhem

Idelette Nutma-Bade,
Septische shock. Een praktische steun bij (de gevolgen van) ernstige bloedvergiftiging en IC-opname voor (ex-) patiënten, naasten en (professioneel) geïnteresseerden.
Boekscout.nl, Soest 2012,
ISBN 9789461769855, 354 pag., € 19.95.

Idelette Nutma-Bade schrijft met *Septische shock* een boek voor lotgenoten; mensen die net als zij met een septische shock op de Intensive Care hebben gelegen. Deze handreiking is een uitgebreide beschrijving van het medische probleem en de behandeling. Daarnaast komt alles aan de orde wat er tijdens

en na de opname kan gebeuren. Nutma wil een soort ‘etalage’ van herkenning en praktische adviezen scheppen. Zij hoopt ook hulpverleners inzicht te verschaffen in de impact van een septische shock en de IC-opname. In deze recensie zal ik me beperken tot aantekeningen bij de laatste ambitie. Wat heeft het boek een geestelijk verzorger te bieden?

Het eerste hoofdstuk legt in begrijpelijke taal uit wat een septische shock vanuit medisch standpunt is en wat er bij de behandeling komt kijken. Het veronderstelde niveau van de lezer en de keuze van de schijfster om alles te beschrijven leiden ertoe dat het hoofdstuk niet als een efficiënte en transparante inleiding kan gelden. Voor stagiaires is het een aardige kennismaking met belangrijke aspecten van de IC-praktijk. Het tweede hoofdstuk beschrijft de beleving van de IC door de ogen van de patiënt en de naasten. Nutma volgt de opname en staat onder andere stil bij de onmacht, het beademd worden, de doodsdreiging, de onrust en het niet kunnen praten. Het valt op dat de beleving wordt beschreven en geordend binnen het verpleegkundige referentiekader. De individuele beleving en betekenisgeving door de patiënt en de naasten zijn niet aan de orde. Het hoofdstuk geeft inzicht in een visie op de beleving die onder veel medewerkers in de zorg gangbaar is.

Hoofdstukken 3 en 4 zijn praktische hoofdstukken waarin alles wordt opgesomd wat de patiënt kan tegenkomen en doen in het

revalidatie- en integratieproces. Deze uitgebreide ‘bijsluiters’ van het genezingsproces zou je bijna doen twijfelen aan de wenselijkheid van het overleven van de IC. Nutma somt veel op, maar onderscheidt en argumenteert zelden kritisch als het om overnemen van tips en trucs gaat. Dat geldt ook voor de volgende hoofdstukken. Hoofdstukken 5 tot en met 7 zijn ook praktisch van aard. Ze beschrijven de psychosociale dimensie van de ziekte, de behandeling en de gevolgen. Er is uitdrukkelijke aandacht voor geestelijk welzijn. De aandacht voor de geest wordt ter sprake gebracht in termen van inzichten, taken en tools. Zo komt de levensbeschouwelijke dimensie ter sprake door een therapeutische bril.

In het laatste hoofdstuk zoomt Nutma in op de persoonlijke ontwikkeling, die zij bespreekt in het model *bekering* (anders in het leven gaan staan), *verzoening* en *nieuw leven* (persoonlijke ontwikkeling). Het hoofdstuk toont de betekenis die zij achteraf zelf geeft aan wat haar overkomt. De rol die in het boek aan geestelijk verzorgers wordt gegeven is traditioneel (ambassadeurs van geloof en geloofsge-meenschap, deskundigen met betrekking tot zingeving). Het boek weerspiegelt het zich uitbreidende heelal van kennis en techniek rond de levenservaring op de IC en daarna. De ene ervaring wordt ter sprake gebracht vanuit allerlei gezichtspunten. Het boek illustreert een omgang met het bestaan waarin de troost en de moed vooral worden gezocht door te proberen de dingen te begrijpen.

Hans Evers
geestelijk verzorger LUMC Leiden

Hans van Dartel,
**Ethiekbeleid voor
zorgorganisaties. Een
handelingsgericht
perspectief.** Uitgeverij Van
Gorcum, Assen 2012, ISBN
9789023250159, 344 pag.,
€49,75.

Ethiekbeleid voor zorgorganisaties is de handelseditie van het proefschrift van Hans van Dartel. Hij onderzoekt daarin de vraag hoe een ethiekbeleid er idealiter uitziet, waarbij hij nadrukkelijk beoogt om daarmee de professionals in het veld te ondersteunen. Hij wil praktisch goede zorg voor de patiënt en filosofisch-ethische reflectie bij elkaar brengen, en heeft hiervoor goede papieren. In zijn curriculum vitae is een voortdurende wisselwerking tussen zorgen en reflecteren zichtbaar. Zo werd hij na zijn theologistudie verpleegkundige en richtte hij zich als universitair docent medische ethiek op de implementatie van ethiek in zorgorganisaties.

Ethiekbeleid in de zorg is volgens Van Dartel idealiter ondersteunend en kritisch. Dit vraagt evenwichtskunst. Enerzijds moet ethiek zich niet loszinnen van de praktische context. Anderzijds moet ethiek niet zo instrumenteel worden dat de kritische vraag wat zorgen tot goed zorgen maakt, in het licht van praktische oplossingen en machtspolitiek verdampt. Het is ook voor mij, als geestelijk

verzorgers en lid van de ethische commissie, een vraag hoe ik de taal en het denken van artsen en verpleegkundigen in multidisciplinaire overleggen en consultaanvragen kan verbinden met filosofisch-ethische noties. Moet ik mijn ethische expertise ontwikkelen en inzetten? Of nodig ik hen uit, probeer ik hen te verleiden of te confronteren met de vraag: wat is goed en wat is kwaad in deze context? Ik ben benieuwd of dit boek mij hierin richting wijst. Het boek bestaat uit drie delen, die ik hieronder kort beschrijf.

Deel 1 is het grootste deel. Het beschrijft drie ingangen voor het thema ethiek. Ten eerste de huidige situatie, waarin onbehagen een kernwoord is. Er is onbehagen vanwege een teveel aan handelingsruimte voor professionals en er is onbehagen vanwege een tekort aan handelingsruimte. Het eerste onbehagen legt een gebrek aan begrenzing van medische macht bloot, waardoor de kritische functie van de ethiek verwordt 'tot een technisch hulpprogramma ter legitimatie van medisch-technische ontwikkelingen in de zorg' (p. 24). Met in het ergste geval de patiënt als slachtoffer, terwijl juist deze het leidende principe van handelen zou moeten zijn. Daarnaast is er een onbehagen vanwege een tekort aan handelingsruimte, waarvoor dit boek nadrukkelijk aandacht vraagt. Het gaat hier om een tendens van deprofessionalisering, ook wel beroepszeer genoemd, die wordt ervaren als toenemende professionele onmacht. De morele ruimte van de gewetensvolle professional

wordt dichtgetimmerd met *evidence based practice* en *protocollair handelen*, bureaucrativering en commercialisering. Het eindproduct is een medisch-technisch excellerend, maar amoreel type professional.

De tweede ingang zijn Nederlandse ethici, die manieren beschrijven om te komen tot een praktische ethiek die recht doet aan de huidige situatie en het daarbij behorende onbehagen. Vanuit verschillende stromingen: de hermeneutiek, het pragmatisme en de politieke filosofie, komt men tot eenzelfde uitgangspunt, namelijk het deelnemersperspectief (in tegenstelling tot het waarnemersperspectief). Kernachtig samengevat is dit: ethiek begint niet bij ethici, maar bij het denken van de practici zelf. De derde ingang gaat door op dit deelnemersperspectief door professionaliteit te verbinden met 'reflectie' en 'verantwoordelijkheid'. Hannah Arendt en via haar Socrates worden hier als inspiratiebronnen gebruikt. Uitgangspunt van ethisch handelen is bij hen een zelfreferentiële handlingskritiek. Simpel gezegd: de professioneel verantwoordelijke stelt zichzelf al handelend de vraag: blijf ik in mijn doen en laten samenvallen met mijzelf? Vanuit die vraag komt er aandacht voor klemmende ervaringen, waarin praktijk en ideaalbeeld gaan schuren en ook voor een morele *éducation permanente*.

Deel 2 is het kleinste deel en verkent 'zorgen' als werkwoord. De auteur put hier opnieuw uit Arendt en haar denken over arbeid, werken en handelen. Ver-

volgens behandelt hij de zorgvisies van Achterhuis en Van Heyst, die beiden beklemtonen dat zorgen niet kan worden herleid tot de sfeer van de economische ruil. Achterhuis plaatst zorgen in de sfeer van het huiselijke, de *oikos*, waarin de persoonlijke relatie constituerend is. Van Heyst ziet zorgen als handelen in de zin van het gezamenlijk vormgeven van de *polis*, waarbij de persoonlijke relatie wordt gekleurd door een breder opgevatte maatschappelijke verantwoordelijkheid. De auteur kiest voor de lijn van Van Heyst en komt na deze verkenning tot een visie op zorg als een sociaal-politieke handelingspraktijk.

Deel 3 gaat over de organisatie. Professioneel verantwoordelijk zorgen ligt niet alleen op het bordje van de individuele beroepsbeoefenaar. De persoonlijke aspecten van zorgen worden al snel doorsneden door de invloed van organisatorische systemen en structuren (vergeleijk het beroepszeer uit deel 1). Bovendien kiest de auteur in deel 2 voor een visie op zorg die naast persoonlijke ook sociale en maatschappelijke dimensies heeft. Daarom een apart deel over de organisatie. Hier zoekt de auteur aan de hand van Plato en Aristoteles, Arendt en Weber naar een managementrol die ook ondersteunend is voor de betekenissen die professionals zelf aan de zorg geven. Naast de managementprincipes van nut en doelrationaliteit komt op die manier ook wat van waarde (Weber) en betekenis (Arendt) is voor de beroepsbeoefenaren, in hun relatie met degenen voor wie zij zorgen, onder de aan-

dacht. Zodanig leiderschap is als professionele zelfsturing ingebed in het handelen van de beroepsbeoefenaren zelf. Deze ethische definiëring van manager vormt het sluitstuk van het 'samenhangend normatief concept voor een handelingsgericht ethiekbeleid voor zorgorganisaties' (p. 329), dat de auteur met deze studie beoogde.

Wat betekent dit alles voor mij als geestelijk verzorger? In elk geval dat ik niet alleen sta in de worsteling om theorie en praktijk bij elkaar te brengen. Daarnaast wijst het boek een gefundeerde richting voor mijn rol: geen manifestatie als inhoudelijk expert langs de lijn, maar het veld in en aansluiten bij het praktisch oordeelsvermogen van de beroepsbeoefenaars zelf.

Hugo Vlug
geestelijk verzorger AMC Amsterdam

Tom Mikkers, **Religiëstress. Hoe je te bevrijden van deze eigentijdse kwelgeest**. Uitgeverij Meinema, Zoetermeer 2012, ISBN 9789021144221, 144 pag., €8,99 (eBook), €15,50 (paperback).

Het gebeurt niet vaak dat een titel van een boekje over een religieus onderwerp, ook nog geschreven door een theoloog, genomineerd wordt voor de jaarlijkse wedstrijd 'Woord van het jaar'. De auteur heeft voor zijn werk dan ook niet 'bijbel' of 'leergezag' als onderwerp gekozen, maar 'religiëstress', een woord dat samen met negen an-

dere woorden als 'bangalijs' en 'nivelleringsfeestje' meedong naar de titel 'het officiële Van Dale Woord van het Jaar 2012', aldus de website van de bekende Utrechtse uitgeverij. Van Dale omschrijft het woord als volgt: 'religiëstress: geheel van religieuze spanningen die kunnen optreden in een moderne, seculiere samenleving als die wordt geconfronteerd met traditionele godsdienststuitingen [bedacht door theoloog Tom Mikkers]'.

Mikkers heeft zijn publicatie slim opgezet als een zelfhulpboek; 'onder de motorkap' treffen we echter een klassiek, vrijzinnig-christelijk pleidooi aan voor redelijkheid, matigheid en tolerantie in de Nederlandse samenleving van vandaag. De combinatie van een klasieke inhoud met een eigentijdse verpakking maakt het boek origineel en waarschijnlijk ook toegankelijk voor een niet-christelijk publiek. Dat is ook uitdrukkelijk de bedoeling van Mikkers, want hij heeft als lezers van zijn boek twee groepen Nederlanders op het oog: de seculiere en de christelijke groepen in onze samenleving (p. 9). De verhouding tussen deze twee groepen vergelijkt Mikkers door heel het boek heen met twee geliefden die nog niet zo lang geleden uit elkaar zijn gegaan. De wonden zijn nog vers, er zijn nog veel verwijten over en weer, men is gevoelig voor elkaars fouten en men kent elkaar te goed om daar aan voorbij te gaan.

Mikkers wil met zijn boek beide groepen helpen een nieuwe,

meer ontspannen verhouding tot elkaar te vinden. Vroeger (1966) zong levenslied-zangeres Conny van den Bos: 'Ik ben gelukkig zonder jou, nu ik niet meer van je hou', maar voor wat betreft religie bleek dat achteraf toch een iets te eenvoudige voorstelling van zaken, aldus Mikkers. Want vanaf 1970 (één jaar na de geboorte van Mikkers) ontstaat er in Nederland iets wat de auteur 'moderne religiestress' noemt: de stress die ontstaat bij ontkenkelijkt mensen, die dachten dat godsdienst definitief voorbij was, wanneer zij geconfronteerd worden met nieuwe uitingen van geloof in het publieke domein. Maar het is ook de stress van gelovigen die zich door de huidige, seculiere samenleving in een hoek gedrukt voelen (p. 87). Zangeres Bos was te voorbarig, stelt Mikkers. Wat betreft religie in Nederland kunnen we wat hem betreft beter tv-ster Oprah Winfrey citeren: 'I'm not over it yet' (p. 139). Toch kan er een nieuwe stap gezet worden en het bestrijden van religiestress speelt daarin een belangrijke rol. Hoe ziet Mikkers dat?

De auteur reikt zijn lezers – met name richting 'mensen die godsdienst wantrouwen' (p. 98) – drie geneesmiddelen aan: spelregels, kennis & verbeeldingskracht en luistervaardigheden. Wat betreft de spelregels stelt Mikkers dat in debatten meestal wordt teruggegrepen op juridische spelregels als 'godsdienstvrijheid' en 'scheiding van kerk en staat'. Wat hem betreft moeten daar drie meer inhoudelijke spelregels

naast worden geplaatst: (1) echte betrokkenheid op vrede en veiligheid in Nederland, (2) de opvatting bij gelovigen dat vrijheid van godsdienst ook impliceert dat godslastering door andersdenkenden mag en (3) oog voor zowel de donkere als de zonnige zijde van religie, want religie is ambivalent.

Wat betreft kennis & verbeeldingskracht betreurt Mikkers het dat de kerkelijke en geïnspireerde theologie uit Nederland verdwijnt. Kennis over godsdiensten en creativiteit om nieuwe inzichten in oude religieuze overtuigingen te integreren zijn hard nodig om godsdienstvrijheid op peil te houden, aldus Mikkers. Theologen zijn van oudsher hiervoor opgeleid. De nog overblijvende theologen zouden moeten proberen hun kennis niet alleen vanaf een afnemend aantal kansels te verkondigen, maar ook vanaf andere plaatsen die bereikbaar zijn voor de samenleving (p. 111). Het derde medicijn is leren luisteren. Vooral voor orthodoxe gelovigen kan het erg moeilijk zijn zich open te stellen voor wat een ander 'van buiten' te vertellen heeft. Toch is ruimte geven voor wat een ander te zeggen heeft de enige manier om het ideaal van meer harmonie tussen mensen dichterbij te laten komen.

Religie en Nederland zijn nog niet *on speaking terms*, zoals je mensen na een echtscheiding wel eens hoort zeggen, aldus Mikkers (p. 128). Het zou volgens hem mooi zijn als we weer ontspannen en rustig religieuze overtuigingen kunnen bena-

deren en bevragen, om vervolgens het goede van religie te kunnen bewaren. Zover is het echter nog niet. Maar Mikkers heeft wat mij betreft een mooie stip aan de horizon gezet, waar mensen die geven om geloof in Nederland naartoe kunnen werken.

Archie de Ceuninck van Capelle
geestelijk verzorger bij de Wever
(ouderenzorg) in Tilburg

Henk & Pieter van Os, **Vader & zoon krijgen de geest. Brieven over de drang tot godsdienst.** Uitgeverij Balans, Amsterdam 2012, ISBN 9789460034046, 176 pag., € 16,95.

Vaders en zonen. Dat gaat lang niet altijd op rolletjes, maar Henk en Pieter van Os kunnen het goed met elkaar vinden. De vader, Henk van Os (1938), is de bekende kunsthistoricus en ex-directeur van het Rijksmuseum in Amsterdam. De zoon, Pieter van Os (1971), is journalist en als politiek redacteur verbonden aan *NRC Handelsblad*. Van Os senior verbaasde zich ooit over een uitdrukking die zijn zoon Pieter voor zijn spiritualiteit had gebruikt: 'drang tot godsdienst'. In *Vader & zoon krijgen de geest* zijn de brieven gebundeld die ze elkaar over geloofszaken schreven.

In de eerste brieven gaat het vooral om de vraag wat die 'drang tot godsdienst' nu eigenlijk is. Al gauw wordt duidelijk dat Van Os senior afscheid nam van orthodoxe religie en

het woord God wil verstaan als menselijk verlangen naar schoonheid en troost. God bestaat bij de gratie van mensen die in hem geloven, concludeert zijn zoon, en dat is een mooie samenvatting van het geloof van de vader. Zoon Pieter begrijpt zijn vader wel, maar herkent zelf die drang tot godsdienst niet. Wel deelt hij met zijn vader de afkeer van de platte liberale religiekritiek en is bezorgd om het gebrek aan inspirerende grote verhalen in onze samenleving. Sympathiek vindt hij het pleidooi van Alain de Botton, die religieuze rituelen en concepten willen redden, maar hij gelooft niet dat je kunt meedoen aan georganiseerde geloofsuitingen zonder in God te geloven.

Het brievenboek krijgt meer diepgang als de theoretische kaders geschetst zijn en duidelijker wordt wat precies 'de drang tot godsdienst' in het leven van Henk van Os betekend heeft. Voor Van Os senior werd te midden van de tragiek geloven pas echt van waarde. Hij schrijft over de dood zijn zusje Gerdientje en de zelfdoding van zijn eigen zoon Wouter. Toen ontdekte hij geloven als manier om te kunnen leven met jezelf en anderen. Geloven niet als waarheid die verklaart of verheldert, maar als bron die helpt om jezelf niet te verliezen in je verdriet en boosheid. Het gebed en de liturgie zijn daarvoor de belangrijkste wegen. Op die plekken ontstaat een adres voor vreugde en verdriet, voor dankbaarheid en razernij.

Wat vindt de zoon ervan? Hij

kan het maar moeilijk volgen en komt niet echt los van de gedachte dat zijn vader zichzelf aan het bedriegen is. De God van Henk is *man-made* en puur verbeelding, en daarmee voor Pieter – toch – minder waar. Dat vond ik vreemd. En eigenlijk vooral verdrietig. Alle brieven van de vader laten zien hoe het geloof hem in de moeilijkste momenten van zijn bestaan heeft gedragen. Er is nergens sprake van vroom bedrog. Henk

van Os weet in zijn leven precies de vinger te leggen op de vindplekken van 'God', maar de zoon blijft uiteindelijk gevangen in nogal ouderwetse beelden over godsdienst en spiritualiteit.

Ik voelde me er als geestelijk verzorger door aangesproken. Een seculiere zorginstelling financiert me om mensen aan ruimer perspectief te helpen en te leren anders over zichzelf te

denken. Ik lijk op die Henk van Os die graag mooie verhalen vertelt en doe dat schaamteloos en met overtuiging. Met de vader in de Raad van Bestuur kan ik dat nog wel een tijdje volhouden, maar ik vraag me af of de zoon het in de toekomst nog noodzakelijk acht.

Ben de Boer
geestelijk verzorger Arkin (GGz/verslavingszorg Amsterdam)

Windesheim zet kennis in werking

WERK &
STUDIE

Maak werk van uw *inspiratie*

OPLEIDINGEN OP HET GEBIED VAN GELOOF, CULTUUR EN SAMENLEVING

Master Leraar Godsdienst (eerstegraads) en Geestelijk Verzorger

U groeit met deze master in uw rol als expert op het gebied van godsdienst, levensbeschouwing, identiteit en ethische vragen. De afstudeerrichtingen van deze hbo-master zijn:

- Leraar Godsdienst (eerstegraads)
- Geestelijk Verzorger op masterniveau

Kleinschalig en persoonlijk

Theologie studeren bij Windesheim in Zwolle betekent studeren in een open karakter met ruimte voor verschillende opvattingen, ervaringen en tradities. De opzet van ons onderwijs is kleinschalig met oog voor persoonlijke groei.

Kijk voor meer informatie op www.windesheim.nl/theologie

Windesheim